

ZAMONAVIY ISLOMIY BANK MAHSULOTLARINING AN'ANAVIY BANK XIZMATLARIDAN FARQLI JIHATLARI

PhD Voxidov Oybek

*Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti huzuridagi
"O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning ilmiy
asoslari va muammolari" ilmiy-tadqiqot markazi*

ORCID: 0009-0008-2614-7250

oybekv1980@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy islomiy bank mahsulotlarining an'anaviy bank xizmatlaridan farqli jihatlari tahlil qilingan. Murabaha, ijara, mushoraka, mudoraba, sukuk va takoful mahsulotlarining daromad shakllanishi, risklarni taqsimlash va real aktivlar bilan bog'liqligi qiyosiy asosda yoritilgan. Shuningdek, islomiy bank mahsulotlarini O'zbekiston bank amaliyotida rivojlantirish bo'yicha xulosalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: islom bankchiligi, bank mahsulotlari, murobaha, ijara, mushoraka, mudoraba, sukuk, an'anaviy bank xizmatlari.

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННЫХ ИСЛАМСКИХ БАНКОВСКИХ ПРОДУКТОВ ОТ ТРАДИЦИОННЫХ БАНКОВСКИХ УСЛУГ

PhD Вохидов Ойбек

Научно-исследовательский центр

*«Научные основы и проблемы развития экономики Узбекистана»
при Ташкентском государственном экономическом университете*

Аннотация. В статье проанализированы отличительные особенности современных исламских банковских продуктов по сравнению с традиционными банковскими услугами. На сравнительной основе рассмотрены механизмы формирования дохода, распределения рисков и связи с реальными активами в продуктах мурабаха, иджара, мушарака, мудараба, сукук и такафул. Сформулированы выводы по развитию исламских банковских продуктов в банковской практике Узбекистана.

Ключевые слова: исламский банкинг, банковские продукты, мурабаха, иджара, мушарака, мудараба, сукук, традиционные банковские услуги.

DISTINCTIVE FEATURES OF MODERN ISLAMIC BANKING PRODUCTS COMPARED WITH CONVENTIONAL BANKING SERVICES

PhD Voxidov Oybek

*Scientific Research Center "Scientific Foundations and Problems
of the Development of the Economy of Uzbekistan"
under Tashkent State University of Economics*

Abstract. This article examines the distinctive features of modern Islamic banking products compared with conventional banking services. It provides a comparative analysis of income generation, risk-sharing mechanisms, and links to real assets in murabahah, ijarah, musharakah, mudarabah, sukuk, and takaful products. Conclusions are also developed regarding the expansion of Islamic banking products in Uzbekistan.

Keywords: islamic banking, banking products, murabahah, ijarah, musharakah, mudarabah, sukuk, conventional banking services.

Kirish.

Jahon moliya tizimida islom bankchiligi moliyaviy xizmatlarning muqobil shakli sifatida tobora keng rivojlanib bormoqda. Uning asosiy xususiyati bank operatsiyalarini foiz, noaniqlik va spekulativ bitimlarni cheklovchi shariat tamoyillari asosida tashkil etishdan iborat. Shu jihatdan zamonaviy islomiy bank mahsulotlari an'anaviy bank xizmatlaridan nafaqat huquqiy shakli, balki iqtisodiy mazmuni, risklarni taqsimlash mexanizmi va real aktivlar bilan bog'liqligi orqali ham farqlanadi.

An'anaviy bank xizmatlarida moliyalashtirish, odatda, foiz asosida mablag' berish va qarzni belgilangan muddatda qaytarishga qaratiladi. Islom bankchiligida esa murabaha, ijara, mushoraka, mudaraba, salam va istisno kabi mahsulotlar savdo, ijara, sheriklik yoki buyurtma asosidagi bitimlar orqali amalga oshiriladi. Bunda bank faqat kreditor sifatida emas, balki savdo ishtirokchisi, aktiv egasi yoki investitsion hamkor sifatida ham qatnashishi mumkin. Natijada daromad olish mexanizmi foizga emas, real iqtisodiy operatsiya, aktivdan foydalanish yoki loyiha natijasiga bog'lanadi.

Zamonaviy islomiy bank mahsulotlarining rivojlanishi raqamli texnologiyalar, FinTech platformalari va yangi moliyaviy xizmatlar bilan ham chambarchas bog'liq. Raqamli murabaha, onlayn ijara, islomiy kraudfanding, sukuk platformalari va shariatga mos investitsiya xizmatlari islom bankchiligining an'anaviy shakllarini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Biroq ushbu mahsulotlarning samarali ishlashi uchun shariatga muvofiqlik, huquqiy aniqlik, risklarni boshqarish va mijozlarga tushunarli axborot taqdim etish muhim hisoblanadi.

Shu sababli zamonaviy islomiy bank mahsulotlarini an'anaviy bank xizmatlari bilan qiyosiy o'rganish ularning iqtisodiy mohiyati, ustunliklari va amaliy cheklovlarini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqotning maqsadi zamonaviy islomiy bank mahsulotlarining asosiy xususiyatlarini tizimlashtirish, ularning an'anaviy bank xizmatlaridan farqli jihatlarini ochib berish hamda ushbu mahsulotlarni bank amaliyotiga joriy etishning nazariy va amaliy ahamiyatini asoslashdan iborat.

Adabiyotlar sharhi.

Zamonaviy islomiy bank mahsulotlarining an'anaviy bank xizmatlaridan farqli jihatlarini ilmiy adabiyotlarda ularning shariat tamoyillariga muvofiqligi, daromadni shakllantirish usuli, real aktivlar bilan bog'liqligi, risklarni taqsimlash mexanizmi, mijozlar bilan tuziladigan shartnomalarning huquqiy tabiati hamda ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlari orqali yoritiladi. An'anaviy bank xizmatlarida bank va mijoz o'rtasidagi munosabat, asosan, kreditor va qarzidor aloqasiga asoslangan bo'lsa, islom bankchiligida savdo, ijara, sheriklik, investitsion boshqaruv va agentlik munosabatlaridan foydalaniladi. Shu sababli islomiy bank mahsulotlari tashqi shaklan kredit, depozit yoki lizing xizmatlariga o'xshashi mumkin bo'lsa-da, ularning shartnomaviy tuzilishi va daromad manbai tubdan farq qiladi.

Péran va Sdiri (2024) Qatar bank tizimi misolida islomiy va an'anaviy banklar faoliyatini 2008–2022-yillar davomida rentabellik, aktivlar o'sishi, to'lov qobiliyati, likvidlik riski va operatsion samaradorlik ko'rsatkichlari asosida taqqoslagan. Tadqiqot natijalari ikki bank modeli o'rtasidagi farqlar barcha davrlarda bir xil namoyon bo'lmasligini, iqtisodiy inqiroz, pandemiya va geosiyosiy shoklar banklarning moliyaviy natijalariga turlicha ta'sir qilishini ko'rsatgan. Mazkur holat islomiy bank mahsulotlarining real aktivlarga bog'lanishi va ayrim spekulativ operatsiyalarning cheklanishi risk profilini o'zgartirsa-da, ularni tashqi iqtisodiy shoklardan to'liq himoya qilmasligini anglatadi.

Hanif (2024) Fors ko'rfazi hamkorlik kengashi mamlakatlaridagi islom bankchiligi xizmatlari sanoatini kapital yetarliligi, aktivlar sifati, boshqaruv samaradorligi, rentabellik va likvidlik mezonlari asosida baholagan. Tadqiqotda islomiy banklar yetarli kapital va likvidlik darajasiga ega ekani, biroq xarajatlarni boshqarish, muammoli moliyalashtirish va kapital rentabelligi bo'yicha mamlakatlar kesimida sezilarli farqlar mavjudligi aniqlangan. Muallif islomiy banklar faoliyatini baholashda an'anaviy CAMEL ko'rsatkichlari bilan cheklanmasdan,

shariatga muvofiqlik, boylikni adolatli taqsimlash va real iqtisodiyot bilan bog'liqlik kabi maxsus mezonlarni ham hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi. Bu islomiy mahsulotlarning maqsadi faqat tijorat daromadini shakllantirishdan iborat emasligini ko'rsatadi.

Idrees va Ullah (2024) islomiy hamda an'anaviy bank mijozlarining FinTech xizmatlaridan foydalanish xulq-atvorini taqqoslagan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ikkala guruh uchun ham texnologiyaning foydaliligi, foydalanish qulayligi, ijtimoiy ta'sir va zarur infratuzilmaning mavjudligi muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, islom bankchiligi foydalanuvchilarida xizmatning shariat tamoyillariga mosligi, ishonchliligi va axloqiy mazmuni qaror qabul qilishga qo'shimcha ta'sir ko'rsatadi. Demak, zamonaviy islomiy bank mahsuloti an'anaviy raqamli xizmatning texnik jihatdan o'zgartirilgan shakli emas, balki texnologik qulaylikni shariatga muvofiqlik va mijoz ishonchi bilan birlashtiruvchi mahsulot sifatida shakllanishi lozim.

Al Hammadi, Jimber-Del Río, Ochoa-Rico, Arencibia Montero va Vergara-Romero (2024) Birlashgan Arab Amirliklaridagi islom banklari misolida moliyaviy texnologiyalarning risklarni boshqarish samaradorligiga ta'sirini o'rgangan. Tadqiqotda FinTech texnologiyalarini joriy etish va raqamli imkoniyatlarning rivojlanishi risklarni aniqlash, o'lchash va monitoring qilish sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. Biroq islomiy banklar an'anaviy banklarga xos kredit, likvidlik va operatsion risklardan tashqari, shariatga nomuvofiqlik, foyda va zararni taqsimlash, aktivga egalik hamda ko'p bosqichli shartnomalar bilan bog'liq maxsus risklarga ham duch keladi. Shuning uchun islomiy mahsulotlarda risklarni boshqarish tizimi mahsulotning shartnomaviy tabiatiga mos ravishda shakllantirilishi kerak.

Meero (2025) 2020–2024-yillar ma'lumotlari asosida islomiy va an'anaviy banklarning FinTech hamda sun'iy intellektni joriy etish darajasi, operatsion samaradorligi va barqarorligini taqqoslagan. Tadqiqotda an'anaviy banklarning FinTechni joriy etish indeksi islom banklaridan yuqori ekani aniqlangan. Bunga an'anaviy banklarning texnologik infratuzilmasi, mahsulotlarni standartlashtirish imkoniyati va investitsiya salohiyati nisbatan kuchli ekani sabab bo'ladi. Islomiy banklarda esa yangi raqamli mahsulot shariat kengashi tomonidan ko'rib chiqilishi, mahsulot algoritmi va shartnomaviy ketma-ketligi shariat talablariga muvofiq bo'lishi zarur. Bu jarayon innovatsiyalarni joriy etish muddatini uzaytirishi mumkin, biroq mahsulotning axloqiy va huquqiy ishonchliligini oshiradi.

Gök, Hammoudeh, Ajmi va Balcilar (2025) Turkiya va Malayziya bank tizimlari misolida islomiy banklarning foydani taqsimlash stavkalari bilan an'anaviy banklarning depozit foiz stavkalari o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilgan. Tadqiqot islomiy jamg'arma mahsulotlari shartnomaviy jihatdan foizli depozitlardan farq qilsa-da, amaliyotda bozor stavkalari va pul-kredit siyosati ta'siridan butunlay ajralmaganini ko'rsatgan. Islomiy investitsion hisobvaraqlarda mijozga to'lanadigan daromad oldindan kafolatlangan foiz sifatida emas, balki bank faoliyati natijasida olingan foydaning kelishilgan ulushi sifatida shakllanishi kerak. Biroq raqobat va mijozlarning daromad kutilmalari islom banklarini an'anaviy depozit stavkalarini bilvosita hisobga olishga undaydi. Ushbu holat islomiy mahsulotlarning nazariy mohiyati bilan amaliy narxlash mexanizmi o'rtasidagi tafovut mavjudligini ko'rsatadi.

Islamic Financial Services Boardning 2025-yilgi hisobotida global islomiy moliya xizmatlari sanoati aktivlari 2024-yilda 3,88 trillion AQSh dollariga yetgani va bir yil davomida 14,9 foizga o'sgani qayd etilgan. Hisobot islom bankchiligi, sukuk bozori va takaful sektorining rivojlanishi bilan birga likvidlikni boshqarish vositalarining yetishmasligi, ayrim bozorlarda mahsulotlar konsentratsiyasining yuqoriligi va shariat standartlarini qo'llashdagi farqlarni asosiy tarkibiy muammolar sifatida ko'rsatadi. An'anaviy banklarda likvidlikni boshqarish uchun foizli pul bozori instrumentlaridan keng foydalanilsa, islom banklari shariatga mos qisqa muddatli vositalar bilan cheklangan. Bu islomiy bank mahsulotlarining likvidlik riski va narxlash mexanizmini an'anaviy xizmatlardan farqlovchi muhim omildir (IFSB, 2025).

ICD–LSEGning 2024-yilgi Islom moliyasini rivojlantirish hisobotida global islomiy moliya aktivlari 2023-yilda 4,9 trillion AQSh dollariga yetgani va yillik o'sish 11 foizni tashkil etgani

ko'rsatilgan. Hisobotda islom bankchiligi sanoatning asosiy qismini tashkil etishi bilan birga sukuk, islomiy fondlar, takaful va FinTech mahsulotlarining ham rivojlanayotgani qayd etiladi. Mazkur mahsulotlar an'anaviy kredit, obligatsiya, investitsiya fondi va sug'urta xizmatlarining aynan nusxasi emas. Ular aktivga egalik, savdo, ijara, sheriklik, o'zaro yordam va shariatga muvofiq investitsiyalash tamoyillari asosida tashkil qilinadi. Hisobot islomiy moliya rivojlanishi uchun faqat mahsulotlar sonini oshirish emas, balki boshqaruv, standartlashtirish, axborot ochiqligi va mijozlar xabardorligini kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi (ICD-LSEG, 2024).

Tahlil qilingan adabiyotlar zamonaviy islomiy bank mahsulotlarining an'anaviy bank xizmatlaridan farqlarini bir nechta asosiy guruhga ajratish imkonini beradi. Birinchidan, daromad manbai farqlanadi: an'anaviy kreditda bank daromadi qarz summasiga hisoblangan foizdan iborat bo'lsa, islomiy bankchilikda daromad savdo ustamasi, ijara to'lovi, foydani taqsimlash yoki xizmat haqidan shakllanadi. Ikkinchidan, islomiy mahsulotlar real aktiv yoki iqtisodiy faoliyat bilan bog'lanishi kerak, an'anaviy bank xizmatlarida esa mablag'ning o'zi mustaqil moliyaviy aktiv sifatida muomalaga kiritilishi mumkin.

Uchinchidan, tomonlar o'rtasida risklarni taqsimlash mexanizmi farq qiladi. An'anaviy kreditda biznes loyihasi zarar ko'rgan taqdirda ham qarz oluvchi asosiy qarz va foizlarni qaytarishga majbur bo'ladi. Mushoraka va mudaraba mahsulotlarida esa moliyaviy natija tomonlar o'rtasida shartnoma shartlariga muvofiq taqsimlanadi. Murabaha va ijara mahsulotlarida ham bank aktivga egalik qilish davrida unga tegishli ayrim mulkiy risklarni zimmasiga oladi.

To'rtinchidan, islomiy bank mahsulotlari qo'shimcha shariat nazoratini talab qiladi. Mahsulotning nomi yoki hujjatdagi shariat terminlarining mavjudligi uning avtomatik ravishda islomiy ekanini anglatmaydi. Bitimlarning real ketma-ketligi, bankning aktivga egaligi, narx va to'lov shartlarining aniqligi, taqiqlangan faoliyatlarni moliyalashtirmaslik hamda ortiqcha noaniqlikka yo'l qo'ymaslik amalda ta'minlanishi kerak.

Beshinchidan, zamonaviy raqamli mahsulotlarni joriy etishda islomiy va an'anaviy banklar uchun texnologik talablar o'xshash bo'lsa-da, islom banklarida algoritm va avtomatlashtirilgan jarayonlar shariat ekspertizasidan ham o'tkaziladi. Raqamli murabaha, ijara yoki investitsion hisobvara platformasida dasturiy algoritm shartnoma bosqichlarini noto'g'ri ketma-ketlikda bajarsa, mahsulot shariat talablariga nomuvofiq bo'lib qolishi mumkin.

Shu bilan birga, ko'rib chiqilgan tadqiqotlarda islomiy va an'anaviy banklarning umumiy moliyaviy ko'rsatkichlari, risklari va raqamli transformatsiyasi keng tahlil qilingan bo'lsa-da, alohida mahsulotlarni ularning iqtisodiy mazmuni, shartnomaviy tuzilishi, daromad shakllanishi va risk taqsimoti bo'yicha yagona mezonlar asosida qiyoslash yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Mazkur ilmiy bo'shliq murabaha va an'anaviy kredit, ijara va moliyaviy lizing, mudaraba hisobvarag'i va foizli depozit, sukuk va obligatsiya kabi mahsulot juftliklarini qiyosiy metodologiya asosida o'rganish zarurligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotda zamonaviy islomiy bank mahsulotlarining an'anaviy bank xizmatlaridan farqli jihatlarini aniqlash uchun tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, mantiqiy umumlashtirish va kontent-tahlil usullaridan foydalanildi. Xalqaro ilmiy maqolalar hamda islomiy moliya tashkilotlari hisobotlari asosida murabaha, ijara, mushoraka, mudaraba, sukuk va takaful mahsulotlari daromad shakllanishi, risk taqsimoti, real aktivlar bilan bog'liqligi va shartnomaviy tuzilishi bo'yicha an'anaviy bank xizmatlari bilan taqqoslandi. Olingan natijalar asosida islomiy va an'anaviy bank mahsulotlarining asosiy iqtisodiy farqlari tizimlashtirildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Zamonaviy islomiy bank mahsulotlarini an'anaviy bank xizmatlari bilan qiyoslashda ularning tashqi funksional o'xshashligidan ko'ra iqtisodiy mohiyati, daromadni shakllantirish mexanizmi, risklarning taqsimlanishi va shartnomaviy tuzilishiga e'tibor qaratish lozim. Chunki

murabaha amaliyotda iste'mol yoki investitsion kreditga, ijara moliyaviy lizingga, mudaraba hisobvarag'i muddatli depozitga, sukuk esa obligatsiyaga o'xshash iqtisodiy vazifani bajarishi mumkin. Biroq mazkur mahsulotlarning huquqiy asoslari, bank va mijoz o'rtasidagi munosabatlar hamda daromad manbalari bir xil emas.

Islomiy moliya bozorining keyingi yillardagi o'sishi ushbu mahsulotlarning moliyaviy tizimdagi o'zni kengayib borayotganini ko'rsatadi. Islamic Financial Services Board ma'lumotlariga ko'ra, global islomiy moliyaviy xizmatlar sanoati aktivlari 2020-yildagi 2,70 trillion AQSh dollaridan 2025-yilda 4,40 trillion AQSh dollarigacha oshgan. 2024-yilda aktivlar hajmi 3,88 trillion dollarni tashkil etib, yillik o'sish 14,9 foizga yetgan. 2025-yilda esa o'sish davom etib, jami aktivlar 4,40 trillion dollarga yetgan.

1-jadval

Global islomiy moliyaviy xizmatlar sanoati aktivlarining o'sish dinamikasi

Yil	Jami aktivlar, trln AQSh dollari	Yillik o'sish, %	Mutlaq o'sish, trln AQSh dollari
2020	2,70	–	–
2021	3,06	13,3	0,36
2022	3,25	6,2	0,19
2023	3,38	4,0	0,13
2024	3,88	14,9	0,50
2025	4,40	13,4	0,52

Manba: IFSBning 2023, 2024, 2025 va 2026-yillardagi Islamic Financial Services Industry Stability Report ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Jadval ma'lumotlari 2020–2025-yillarda global islomiy moliya aktivlari 1,70 trillion AQSh dollariga yoki qariyb 63 foizga ko'payganini ko'rsatadi. Mazkur davrda o'sish bir xil sur'atda kechmagan. 2021-yilda pandemiyadan keyingi tiklanish va islomiy moliyaviy xizmatlarga talabning ortishi hisobiga 13,3 foizlik o'sish kuzatilgan. 2022 va 2023-yillarda esa global inflyatsiya, foiz stavkalarining oshishi, moliyaviy bozorlar volatilligi hamda geosiyosiy noaniqliklar fonida o'sish sur'ati mos ravishda 6,2 va 4,0 foizgacha sekinlashgan.

2024-yildan boshlab bozor dinamikasida sezilarli tezlashish qayd etilgan. Bir yil ichida aktivlar 0,50 trillion dollarga oshib, yillik o'sish 14,9 foizni tashkil etgan. IFSB ushbu natijani islomiy bank aktivlari, sukuk va takaful sektoridagi keng qamrovli o'sish bilan izohlaydi. 2024-yilda islomiy bank aktivlari 17,05 foizga, islomiy sug'urta 16,9 foizga o'sgan, sukuk emissiyalari esa 25,6 foizga ko'paygan.

2025-yilda bozor hajmining 4,40 trillion dollarga yetishi islomiy moliyaning ayrim mamlakatlarda muqobil segmentdan milliy moliya tizimining asosiy tarkibiy qismiga aylanayotganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, bozor tarkibida islomiy bankchilikning ulushi 69,2 foizni, muomaladagi sukuk 25,1 foizni, islomiy fondlar 4,1 foizni va takaful aktivlari 1,6 foizni tashkil etgan. Bu islomiy bank mahsulotlari sanoatning asosiy tayanchi bo'lib qolayotganini, biroq kapital bozori va sug'urta mahsulotlarining ham nisbatan tez rivojlanayotganini anglatadi.

Bozor hajmining o'sishi islomiy mahsulotlarning an'anaviy xizmatlarga nisbatan mutlaq ustun ekanini anglatmaydi. Aksincha, talabning ortishi ularning turli mijozlar ehtiyojlarini qondiruvchi muqobil shartnomaviy model sifatidagi ahamiyati oshayotganini ko'rsatadi. Islomiy bank mahsulotlarining asosiy farqi moliyaviy vositaning nomida emas, balki bank daromadi qaysi iqtisodiy operatsiya asosida shakllanishi va tomonlar zimmasidagi risklar qanday taqsimlanishidir.

2-jadval

Islomiy va an'anaviy bank mahsulotlarining qiyosiy tavsifi

Islomiy mahsulot	An'anaviy muqobili	Daromad shakli	Risk taqsimoti	Asosiy farqi
Murabaha	Bank krediti	Savdo ustamasi	Bank aktivga egalik davrida riskni qabul qiladi	Pul emas, real aktiv sotiladi
Ijara	Moliyaviy lizing	Ijara to'lovi	Mulkiy riskning bir qismi aktiv egasida qoladi	Daromad aktivdan foydalanishdan olinadi
Mushoraka	Investitsion kredit	Foydani taqsimlash	Zarar kapital ulushiga muvofiq taqsimlanadi	Bank kreditor emas, sherik hisoblanadi
Mudaraba	Investitsion depozit	Foyda ulushi	Moliyaviy zarar kapital egasiga tegishli	Kapital va boshqaruv alohida tomonlar tomonidan taqdim etiladi
Salam va istisno	Aylanma mablag' yoki loyiha krediti	Savdo natijasi	Yetkazib berish va ishlab chiqarish risklari taqsimlanadi	Moliyalashtirish real mahsulot yoki loyihaga bog'lanadi
Sukuk	Obligatsiya	Aktiv yoki loyiha daromadi	Investor bazaviy aktiv riskida ishtirok etadi	Investor qarzga emas, aktivdagi manfaatga ega bo'ladi
Qarz hasan	Foizsiz kredit	Tijorat daromadi ko'zda tutilmaydi	Qaytmaslik riski moliyalashtiruvchida	Ijtimoiy yo'naltirilgan moliyalashtirish
Takaful	Sug'urta	Operator haqi va investitsiya daromadi	Risk ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanadi	O'zaro yordam tamoyiliga asoslanadi

Manba: muallif tomonidan islomiy bank mahsulotlarining shartnomaviy va iqtisodiy xususiyatlarini umumlashtirish asosida tuzilgan.

Jadvaldagi qiyosiy tahlil islomiy va an'anaviy mahsulotlarning ayrim hollarda bir xil iqtisodiy ehtiyojni qondirishini, biroq bu maqsadga turli shartnomaviy vositalar orqali erishishini ko'rsatadi. Masalan, murabaha ham, bank krediti ham mijozning tovar yoki asosiy vosita sotib olishini moliyalashtiradi. An'anaviy kreditda bank mijozga pul mablag'i beradi va undan foiz oladi. Murabahada esa bank zarur aktivni o'zi sotib olib, uni mijozga ma'lum ustama bilan sotadi. Shu sababli murabaha daromadi qarz foizi emas, savdo shartnomasidan kelib chiqadigan ustama sifatida shakllanadi.

Biroq murabahaning amalda islomiy mahsulot sifatida e'tirof etilishi bankning aktivni real ravishda sotib olishi, unga egalik qilishi va egalik davridagi riskni qabul qilishiga bog'liq. Agar bank aktivga egalik qilmasdan, faqat mijozga mablag' o'tkazib, ustama talab qilsa, bitimning iqtisodiy mohiyati an'anaviy kreditga yaqinlashadi. Demak, islomiy mahsulotni an'anaviy xizmatdan farqlovchi asosiy belgi hujjatdagi nom emas, balki real operatsiyalar ketma-ketligidir.

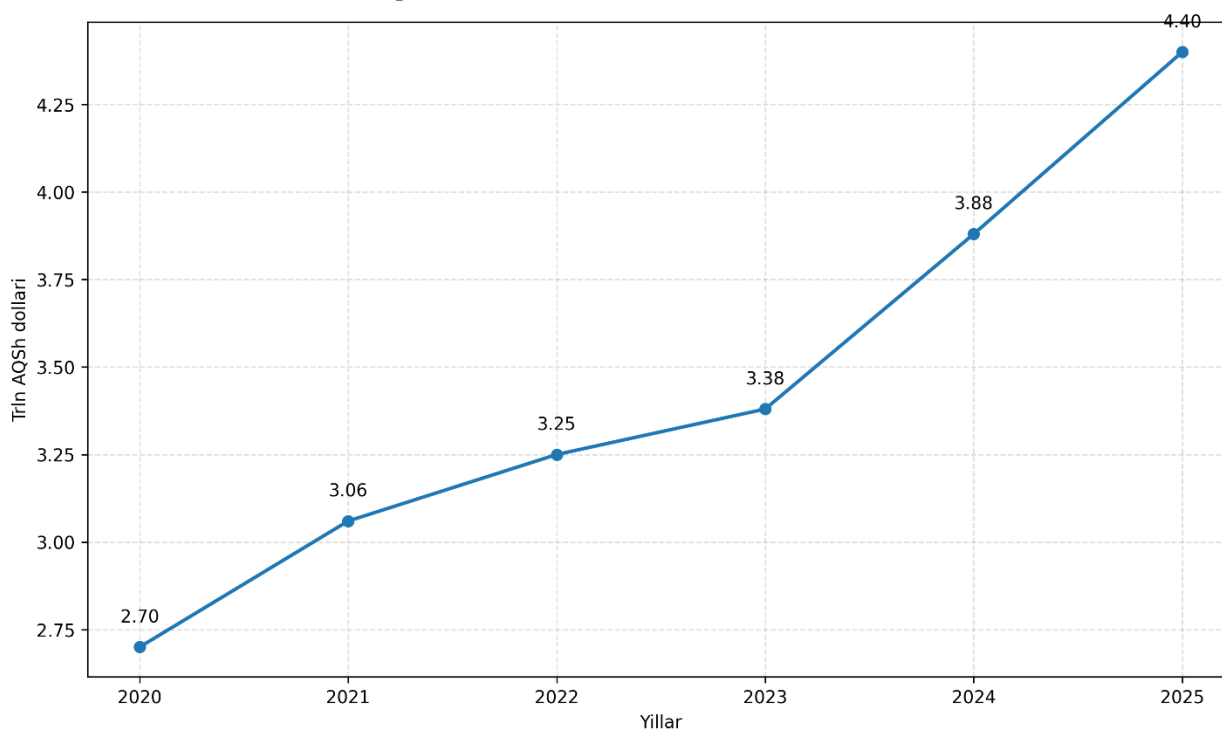
Ijara va moliyaviy lizing ham funksional jihatdan bir-biriga yaqin. Ikkala mahsulotda ham mijoz aktivdan foydalanadi va davriy to'lovlarni amalga oshiradi. Islomiy ijarada aktiv egasi sifatida bank mulkka egalik bilan bog'liq asosiy majburiyatlarni saqlab qolishi kerak. Aktivning tabiiy eskirishi, mulkdor zimmasidagi kapital ta'mir va mulkiy risklarni to'liq mijoz zimmasiga yuklash ijara shartnomasining iqtisodiy mohiyatini buzishi mumkin. An'anaviy moliyaviy lizingda esa aktivga tegishli risk va majburiyatlarning katta qismi lizing oluvchiga o'tkazilishi keng tarqalgan.

Mushoraka va mudaraba mahsulotlarining asosiy farqi bankning kreditor emas, investitsion hamkor sifatida ishtirok etishida namoyon bo'ladi. An'anaviy kreditda qarz oluvchining loyihasi foyda yoki zarar ko'rishidan qat'i nazar, asosiy qarz va foiz to'lanishi kerak. Mushorakada bank ham kapital kiritadi va loyiha zarar ko'rsa, ushbu zarar kapital ulushiga muvofiq taqsimlanadi. Mudarabada esa bir tomon kapitalni, ikkinchi tomon boshqaruv va tadbirkorlik qobiliyatini taqdim etadi. Bu mahsulotlar real risk taqsimotiga asoslangani sababli loyihani baholash va monitoring qilish an'anaviy kreditga qaraganda murakkabroqdir.

Islomiy investitsion hisobvaraqlar bilan an'anaviy depozitlar o'rtasidagi farq ham daromadning kafolatlanishida ko'rinadi. Foizli depozitda bank omonatchiga oldindan belgilangan foizni to'lash majburiyatini oladi. Mudaraba hisobvarag'ida daromad bankning investitsion faoliyati natijasiga bog'liq bo'lib, oldindan faqat foydani taqsimlash nisbati belgilanadi. Amaliyotda islomiy banklarning mijozlarni saqlash maqsadida bozor foiz stavkalariga yaqin daromad taklif qilishi ikki tizim o'rtasidagi iqtisodiy farqni kamaytirishi mumkin. Shu sababli mahsulotning nazariy mazmuni va amaliy narxlash mexanizmi o'rtasidagi muvofiqlik shariat nazoratining muhim obyekti hisoblanadi.

Sukuk va obligatsiyaning tashqi o'xshashligi ham ularning iqtisodiy mohiyatidagi farqni yashirmasligi kerak. Obligatsiya egasi emitentga qarz bergan kreditor hisoblanadi va odatda foiz shaklidagi daromad oladi. Sukuk investori esa bazaviy aktiv, loyiha yoki daromad oqimida mutanosib manfaatga ega bo'ladi. Shu bilan birga, ayrim zamonaviy sukuk tuzilmalarida aktiv bilan bog'liqlik formal xususiyat kasb etib, investor daromadi va kapitali amalda kafolatlanishi mumkin. Bunday holat islomiy va an'anaviy vositalarning iqtisodiy jihatdan yaqinlashishiga olib keladi.

Qarz hasan va takaful mahsulotlari islomiy moliyaning ijtimoiy yo'nalishini yanada aniq namoyon etadi. Qarz hasan tijorat foydasini ko'zlamaydigan, qarzdorga qo'shimcha moliyaviy yuk yuklamasdan yordam ko'rsatishga qaratilgan vositadir. Takafulda esa ishtirokchilar umumiy jamg'armaga mablag' kiritib, risklarni o'zaro taqsimlaydi. An'anaviy sug'urtada risk sug'urta mukofoti evaziga sug'urta kompaniyasiga o'tkazilsa, takafulda operator jamg'armani ishtirokchilar nomidan boshqaradi.

**1-rasm. Global islomiy moliyaviy xizmatlar sanoati aktivlarining
2020–2025-yillardagi o'sish dinamikasi**

Manba: IFSBning tegishli yillardagi Islamic Financial Services Industry Stability Report ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Rasmda global islomiy moliya aktivlari butun davr davomida o'sish tendensiyasini saqlab qolgani ko'rinadi. 2020–2023-yillarda o'sish nisbatan mo'tadil bo'lib, aktivlar hajmi 2,70 trillion dollardan 3,38 trillion dollargacha oshgan. 2024 va 2025-yillarda esa grafik chizig'ining keskin yuqorilashi bozor o'sishining tezlashganini ko'rsatadi. Ikki yil ichida aktivlar 1,02 trillion dollarga yoki 30,2 foizga ko'paygan.

Ushbu o'sishni faqat musulmon aholining diniy talabiga bog'lash yetarli emas. Islomiy moliyaning real aktivlar, savdo va investitsion sheriklikka asoslangan modeli, shuningdek, sukuk, islomiy fondlar va raqamli moliyaviy xizmatlarning kengayishi uning investorlar va korporativ mijozlar uchun jozibadorligini oshirmoqda. IFSB ma'lumotlarida Afrika va Markaziy Osiyo yangi tez rivojlanayotgan bozorlar sifatida ajratilgani O'zbekiston uchun ham islomiy bank mahsulotlarini joriy etish bo'yicha salohiyat mavjudligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, grafikda kuzatilgan o'sish islomiy bankchilik oldidagi metodologik muammolar bartaraf etilganini anglatmaydi. IFSB hisobotlarida bozorning ayrim yirik hududlarda yuqori darajada konsentratsiyalashgani, islomiy banklarning likvidlikni boshqarish imkoniyatlari cheklangani va ayrim yangi mahsulotlarda an'anaviy bank xususiyatlariga yaqinlashish bilan bog'liq gibril risklar yuzaga kelayotgani qayd etilgan. 2025-yilda GCC va Sharqiy Osiyo–Tinch okeani hududlari global aktivlarning taxminan 75 foizini shakllantirgan.

Tahlil natijalari zamonaviy islomiy bank mahsulotlarini an'anaviy xizmatlardan farqlashda beshta mezon ustuvor ekanini ko'rsatadi. Birinchisi — foiz o'rniga savdo, ijara, sheriklik yoki xizmat haqi asosida daromad olish. Ikkinchisi — moliyalashtirishni real aktiv yoki iqtisodiy faoliyat bilan bog'lash. Uchinchisi — riskni faqat mijoz zimmasiga yuklamasdan, shartnoma mazmuniga muvofiq tomonlar o'rtasida taqsimlash. To'rtinchisi — haddan tashqari noaniqlik va spekulativ bitimlarni cheklash. Beshinchisi — mahsulotning barcha bosqichlarida shariatga muvofiqlik nazoratini amalga oshirish.

Biroq amaliyotda mazkur mezonlarning mavjudligi mahsulotni avtomatik ravishda iqtisodiy jihatdan samarali qilmaydi. Ko'p bosqichli shartnomalar, aktivni sotib olish va qayta rasmiylashtirish, shariat ekspertizasi hamda maxsus axborot tizimlari islomiy mahsulotlarning tranzaksiya xarajatlarini oshirishi mumkin. Shu sababli zamonaviy islomiy bank mahsulotlarini rivojlantirishda shariat talablarini saqlagan holda shartnomalarni standartlashtirish, jarayonlarni raqamlashtirish va huquqiy noaniqliklarni kamaytirish muhim hisoblanadi.

Umuman olganda, islomiy va an'anaviy bank mahsulotlari o'rtasidagi farq ularning yakuniy iqtisodiy vazifasidan ko'ra ushbu vazifani amalga oshirish usulida namoyon bo'ladi. An'anaviy bankchilik pulni vaqt omiliga bog'liq narxda taqdim etishga asoslangan bo'lsa, islomiy bankchilik daromadni real aktiv, savdo, ijara yoki investitsion faoliyat bilan bog'lashga intiladi. Mazkur farq mahsulotlarning shartnomaviy arxitekturasini, risk profili, hisobga olish tartibi va boshqaruv mexanizmlarini ham o'zgartiradi.

Xulosa va takliflar.

Tadqiqot natijalari zamonaviy islomiy bank mahsulotlari an'anaviy bank xizmatlariga funksional jihatdan yaqin bo'lsa-da, ularning iqtisodiy mazmuni, daromadni shakllantirish manbai, risklarni taqsimlash usuli va shartnomaviy tuzilishi sezilarli darajada farq qilishini ko'rsatdi. An'anaviy bank amaliyotida daromad, asosan, foizli qariz munosabatlari orqali shakllansa, islomiy bankchilikda savdo ustamasi, ijara to'lovi, foydani taqsimlash va real aktivlardan foydalanishga asoslangan mexanizmlar qo'llaniladi.

Global islomiy moliya aktivlarining barqaror o'sishi ushbu mahsulotlarga bo'lgan talab kengayib borayotganini tasdiqlaydi. Biroq bozor hajmining ortishi mahsulotlarning shariat talablariga avtomatik muvofiqligini anglatmaydi. Murabaha, ijara, mushoraka, mudaraba va sukuk kabi mahsulotlarda aktivga real egalik, bitimlar ketma-ketligi, foyda va risklarni taqsimlash hamda shartlarning aniqligi amalda ta'minlanishi zarur.

Tahlil asosida islomiy bank mahsulotlarini an'anaviy xizmatlarning formal muqobili sifatida emas, balki mustaqil iqtisodiy va shartnomaviy model sifatida ishlab chiqish tavsiya etiladi. Mahsulot nomida islomiy atamalardan foydalanish yetarli emas; uning barcha operatsion bosqichlari real aktiv, savdo, ijara yoki sheriklik munosabatlariga asoslanishi lozim.

O'zbekistonda zamonaviy islomiy bank mahsulotlarini joriy etishda dastlab murabaha, ijara va islomiy jamg'arma kabi standartlashtirish imkoniyati yuqori vositalarga ustuvorlik berish maqsadga muvofiq. Keyingi bosqichda mushoraka, mudaraba, sukuk va takaful kabi murakkab mahsulotlar uchun maxsus risklarni baholash, hisobga olish va shariat nazorati mexanizmlarini shakllantirish zarur.

Shuningdek, islomiy va an'anaviy mahsulotlarni taqqoslashda faqat narx va daromadlilik ko'rsatkichlari bilan cheklanmasdan, risk taqsimoti, real aktiv bilan bog'liqlik, shariatga muvofiqlik, mijoz huquqlarini himoya qilish va ijtimoiy samaradorlik mezonlaridan foydalanish tavsiya etiladi. Mazkur yondashuv banklar, tartibga soluvchi organlar va mijozlar uchun mahsulotlarning haqiqiy iqtisodiy mohiyatini aniq baholash imkonini beradi.

Umuman olganda, islomiy bank mahsulotlarini rivojlantirish bank xizmatlari bozorida mahsulotlar xilma-xilligini oshirish, moliyaviy inklyuziyani kengaytirish va real sektorni moliyalashtirishning muqobil mexanizmlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Buning uchun huquqiy baza, shariat boshqaruvi, mahsulot standartlari va zamonaviy bank infratuzilmasi o'zaro uyg'un holda rivojlantirilishi lozim.

Adabiyotlar / Jumepamypa / Reference:

Al Hammadi, M., Jimber-Del Río, J.A., Ochoa-Rico, M.S., Arencibia Montero, O. and Vergara-Romero, A. (2024). Risk management in Islamic banking: The impact of financial technologies through empirical insights from the UAE. *Risks*, 12(2), Article 17, pp. 1–25. doi:10.3390/risks12020017.

Gök, R., Hammoudeh, S., Ajmi, A.N. and Balcilar, M. (2025). Return spillovers between Islamic and conventional banking rates: Evidence from emerging Islamic countries. *Borsa Istanbul Review*, 25(5), pp. 972–998. doi:10.1016/j.bir.2025.05.012.

Hanif, M. (2024). Performance evaluation of Islamic banking services industry: Evidence from GCC. *Journal of Risk and Financial Management*, 17(11), Article 523, pp. 1–16. doi:10.3390/jrfm17110523.

Idrees, M.A. and Ullah, S. (2024). Comparative analysis of FinTech adoption among Islamic and conventional banking users with moderating effect of education level: A UTAUT2 perspective. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 10(3), Article 100343. doi:10.1016/j.joitmc.2024.100343.

Islamic Corporation for the Development of the Private Sector and London Stock Exchange Group (ICD–LSEG) (2024). *Islamic Finance Development Report 2024: From Niche to Norm*. Jeddah and London: ICD–LSEG.

Islamic Financial Services Board (IFSB) (2025). *Islamic Financial Services Industry Stability Report 2025: Navigating Shallow Waters—Addressing Structural Vulnerabilities and Shoring Up Resilience to Global Shocks*. Kuala Lumpur: IFSB, pp. 1–69.

Meero, A. (2025). Islamic vs. conventional banking in the age of FinTech and AI: Evolving business models, efficiency, and stability (2020–2024). *International Journal of Financial Studies*, 13(3), Article 148, pp. 1–18. doi:10.3390/ijfs13030148.

Péran, T. and Sdiri, H. (2024). Comparing the performance of Qatari banks: Islamic versus conventional, amidst major shocks. *Finance Research Letters*, 59, Article 104776, pp. 1–9. doi:10.1016/j.frl.2023.104776.